

Het Bont dikkopje en de Kleine ijsvogelvlinder in het Vosbroek (Schinveldse Bossen)

EEN VERSLAG NA VIJF JAAR MONITOREN

O. Op den Kamp, Canisiusstraat 40, 6462 XJ Kerkrade

De Schinveldse bossen vormen het grootste aaneengesloten bosgebied in oostelijk Zuid-Limburg. De bossen liggen op kleigrond waardoor ze relatief vochtig zijn. Ook treedt op sommige plaatsen kwelwater aan de oppervlakte, waaruit onder meer de Ruscherbeek ontspringt. Het bos wordt plaatselijk onderbroken door landbouwpercelen en enkele oude groeven, die ontstaan zijn door de afgraving van klei en zand. Deze zijn nu meestal gevuld met waterplassen. In het Vosbroek, gelegen tegen de grens met Duitsland, bestaat de bodem uit löss. De begroeiing bestaat uit oude eikenbossen met een fraaie ondergroei van onder meer Wilde kamperfoelie (*Lonicera periclymenum*), de voedselplant voor de Kleine ijsvogelvlinder (*Limenitis camilla*), en veel braam (*Rubus spec.*). In dit artikel wordt ingegaan op het monitoren van de Kleine ijsvogelvlinder en het Bont dikkopje (*Carterocephalus palaemon*) in dit gebied.

DE MONITORINGSROUTE

Het monitoren van vlinders gaat volgens een vaste methode. Iedere week wordt een vast traject gelopen. Het traject is onderverdeeld in verschillende deeltrajecten (secties) waarin per ronde het aantal waargenomen vlinders wordt genoteerd. Ook worden gegevens verzameld over temperatuur, hoeveelheid zon en wind. De tellingen worden uitgevoerd tussen 10.00 uur en 17.00 uur bij een minimale temperatuur van 18°C (VAN SWAAIJ, 2005). De monitoringsroute ligt in het Vosbroek, onderdeel van de Schinveldse bossen. Het teltraject in het Vosbroek is verdeeld in vijf secties [figuur 1], welke hierna beschreven worden.

De eerste sectie loopt vanaf de verharde weg tussen Hohenbusch en Op de Hering tot aan de Ruscherbeek. Het eerste deel van de sectie bestaat uit een bos met Zomereik (*Quercus robur*) en veel Wilde lijsterbes (*Sorbus aucuparia*) in de ondergroei. Iets verderop gaat dit over in een bos met Grove den (*Pinus sylvestris*) en Blauwe bosbes (*Vaccinium myrtillus*), braam, Brede stekelvaren (*Dryopteris dilatata*) en veel Wilde kamperfoelie in de ondergroei. Aan de andere kant van het pad bestaat het bos uit Ruwe berk (*Betula pendula*) met Pijpenstrootje (*Molinia caerulea*). Daarna volgt een gemengd loofbos bestaande uit Grove den en Zomereik met Wilde lijsterbes, Blauwe bosbes, Sporkehout (*Rhamnus frangula*), Pijpenstrootje en Wilde kamperfoelie in de ondergroei [figuur 2]. Verder liggen op en langs het pad vaak plassen op een geliefde vliegplaats van de Kleine ijsvogelvlinder. De plassen zijn begroeid met sterrenkroos (*Callitriche spec.*) en vaak is de Kleine ijsvogelvlinder langs de rand drinkend waar te nemen.

Een open stuk halverwege de eerste sectie [figuur 3] vormt de belangrijkste vliegplaats van het Bont dikkopje op de monitoringsroute. Dit gebied ligt aan de rand van een voormalige kapvlakte, waar de zaailingen van Grove den weer behoorlijk goed zijn opgekomen en tot circa drie meter hoge bomen zijn uitgegroeid. Helaas werpen deze veel schaduw op dit stuk. Ertussen groeit veel Adelaarsvaren (*Pteridium aquilinum*). Aan de rand van het pad groeien bramen die voor het Bont dikkopje een belangrijke nectarbron vormen. Regelmatig zijn hierop foeragerende dieren aan te treffen. Aan de andere kant van het pad groeit Struikhei (*Calluna vulgaris*), Pijpenstrootje, Sporkehout en Ruwe berk. Ook staan

FIGUUR 1

Monitoringsroute voor de Kleine ijsvogelvlinder (*Limenitis camilla*) en het Bont dikkopje (*Carterocephalus palaemon*) in het Vosbroek in de Schinveldse bossen (© Topografische Dienst Emmen).

FIGUUR 2

Het biotoop van de Kleine ijsvogelvlinder (*Limenitis camilla*), een vochtig Zomereikenbos in het Vosbroek (foto: O. Op den Kamp).

er veel Wilde lijsterbessen, die een tweede belangrijke nectarbron voor het Bont dikkopje vormen. Op deze plek is in juni ook regelmatig het Groot dikkopje (*Ochlodes faunus*) te zien, dat hier in grote aantallen voorkomt en door leken soms verward wordt met het Bont dikkopje. Ook de Kleine ijsvogelvlinder maakt gebruik van dit gebied. De vlinder zit hier graag te zonnen of op de uitkijk in een hogere boom of struik.

Voorbij dit open stuk groeit weer een vrij open Zomereiken-Berkenbos met Sporkehout, Wilde lijsterbes, Wilde kamperfoelie en braam in de ondergroei. Het bos is hier vrij dicht begroeid waardoor er meestal geen of slechts weinig Kleine ijsvogelvlinders worden gezien. Slechts af en toe kon hier op grotere hoogte, circa twee meter onder de boomkruinen, een voorbij vliegende Kleine ijsvogelvlinder worden waargenomen.

Waar het smalle wandelpad de Ruscherbeek kruist eindigt de eerste sectie. Hier verandert het aanzien van het bos ook aanzienlijk. Het droge Zomereiken-Berkenbos maakt hier plaats voor een vochtig broekbos met Zwarte els (*Alnus glutinosa*), Sporkehout, Brede stekelvaren, Braam en Ruwe smele (*Deschampsia cespitosa*). Ook is Wilde kamperfoelie hier weer klimmend aan te treffen. In dit vrij open bos is de Kleine ijsvogelvlinder regelmatig te vinden. Ook vliegt hier sporadisch het Bont dikkopje. Op zeer natte plekken groeien veenmossen (*Sphagnum spec.*). Waar zich grote plassen vormen of water door het bos stroomt groeit Gele lis (*Iris pseudacorus*), Egelboterbloem (*Ranunculus flammula*) en Pinksterbloem (*Cardamine pratensis*). Iets verderop wordt het bos weer iets droger en komt er weer meer Zomereik en Ruwe berk voor met in de ondergroei veel Pijpenstrootje en Adelaarsvaren. Er groeien grotere exemplaren van Wilde kamperfoelie waarop regelmatig meerdere Kleine ijsvogelvlinders rustend te vinden zijn. Met enig zoeken kunnen hier in mei ook de rupsen van deze vlinder worden gevonden, vooral op iets minder goed ontwikkelde planten. De rupsen zijn goed gecamoufleerd en gaan in een schrikhouding zitten wanneer de plant wordt aange- raakt. Omdat het bos enigszins open is door het omvallen van enkele bomen is het geschikt voor zowel de Kleine ijsvogelvlinder als voor het Bont dikkopje.

Bij een bredere bosweg begint sectie drie. Aan het begin hiervan ligt een kwelplek waar zich in het voorjaar vaak grote plassen vormen die in de loop van de zomer opdrogen. Hierin werden in het verleden regelmatig geelgerande watertorren (*Dytiscus spec.*) aangetroffen, waarvan eenmaal met een rups van een Kleine ijsvogelvlinder als prooi. Door drainagemaatregelen vallen deze plassen echter steeds vaker droog. De randen van deze vochtige plek zijn begroeid met Zwarte els, diverse soorten wilgen en Zomereik. In de jaren negentig van de 20^e eeuw werden hier regelmatig meerdere Kleine ijsvogelvlinders tegelijkertijd waargenomen, vaak wanneer ze mineralen

en vocht van de vochtige bosbodem opnamen. Ook tegenwoordig is de Kleine ijsvogelvlinder hier nog te zien, zij het in lagere aantallen. Iets verderop gaat het vochtige bos over in een open, droger bos met Zomereik, Amerikaanse eik, Ruwe berk en Pijpenstrootje, Wilde kamperfoelie en braam in de ondergroei. De andere zijde van de bosweg bestaat uit een Grove dennenbos met veel braam en Hazelaar (*Coryllus avellana*) in de ondergroei. Op de bramen is de Kleine ijsvogelvlinder regelmatig tijdens het drinken van nectar te vinden. Aan de rand van het bos eindigt de derde sectie en begint de vierde sectie op een vrij zonnige weg, de Grote Allee, tussen een voormalige zandgroeve en de bosrand. Af en toe is langs de bosrand, vooral op een plek waar de bosrand ietwat terugwijkt en een bloemrij-

FIGUUR 3

Het biotoop van het Bont dikkopje (*Carterocephalus palaemon*), een zonnige bosrand in het Vosbroek.

FIGUUR 4
Het Bont dikkopje (*Carterocephalus palaemon*), a) bovenzijde en b) onderzijde (foto's: O. Op den Kamp).

ker stukje licht, het Bont dikkopje te zien. Hier groeien onder meer braam, Struikhei en diverse kruidachtige planten.

Daarna duikt een zeer smal pad het bos in, het begin van sectie vijf. Het eerste bosgedeelte is zeer dicht begroeid met een ondergroei van Hazelaar, Trosvlier (*Sambucus racemosa*), bramen en Wilde lijsterbes. Het betreft wederom een Zomereikenbos. In de dichte ondergroei is tijdens geen enkele telling een vlinder waargenomen. Na het passeren van de Ruscherbeek ligt aan de ene kant van het pad een dicht Fijnsparrenbos (*Picea abies*), terwijl aan de andere kant een optisch zeer fraai Zomereikenbos ligt met veel Wilde kamperfoelie en Hazelaar. Helaas levert het grootste deel van deze sectie nauwelijks vlinderwaarnemingen op, hoewel het er voor het menselijke oog geschikt uitziet voor de Kleine ijsvogelvlinder. Slechts sporadisch wordt hier een Kleine ijsvogelvlinder of een Bont dikkopje gezien.

BONT DIKKOPJE

Het Bont dikkopje is een klein vlindertje uit de familie der dikkopjes (*Hesperiidae*). De bovenzijde hebben een donkerbruine grond-

kleur en zijn met fel oranjegele vlekken bezet [figuur 4a]. De onderzijde van de vleugels kent ongeveer hetzelfde patroon, maar hier zijn de vlekken veel minder duidelijk [figuur 4b]. Er is geen kleurverschil in het vleugelpatroon tussen de seksen, alleen aan de dikte van het achterlijf is het verschil tussen mannetjes en vrouwtjes te zien. Hier is tijdens het monitoren echter geen aandacht aan geschonken.

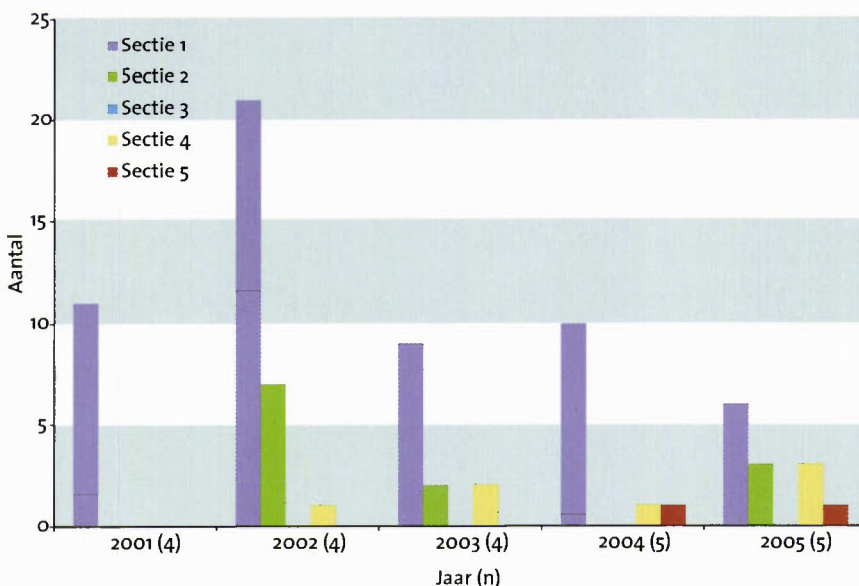
In Limburg bevinden zich populaties van het Bont dikkopje nabij Stramproy, in het Heikersbroek en de Weerterbossen bij Weert, in de Groote Peel, bij Heibloem en in de Schinveldse bossen (AKKERMANS, 2001).

De vliegtijd van het Bont dikkopje begint al vrij vroeg in het jaar. In goede jaren zijn de dieren al vanaf begin mei actief en de vliegtijd loopt door tot midden juni. De vlinders worden ongeveer twee weken oud (BINK, 1992). De vrouwtjes zetten hun eitjes af op Pijpenstrootje. Aangezien echter bijna het hele bos begroeid is met deze grassoort, is er nooit naar eitjes en of rupsen gezocht.

De vlinders zijn meestal rustend of voedselzoekend aan te treffen. In de vlucht zijn ze moeilijk waar te nemen. Vanaf vaste uitkijkpunten, meestal hoge struiken of kruiden of kleine boompjes, bewaken de mannetjes hun territorium. Als er iets voorbij komt, achtervolgen ze dit een hele tijd. Hierbij maakt het niet uit of dit een onder-

zoeker, een andere vlindersoort, een ander mannetje of een al dan niet paringsbereid vrouwtje is.

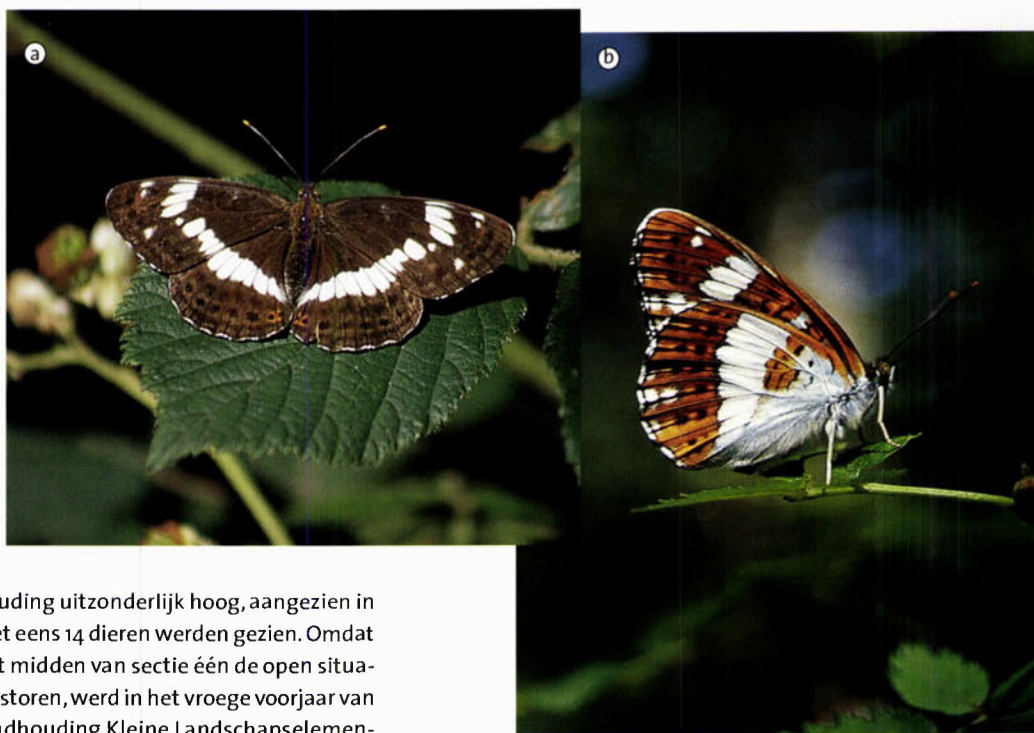
Nectar zoeken de vlinders in het Vosbroek vooral op braam en Wilde lijsterbes. Het Bont dikkopje werd in alle jaren duidelijk het meeste waargenomen in sectie één en wel op het open, zonbeschenen deel van deze sectie [figuur 5]. Sectie drie is schijnbaar ongeschikt voor het Bont dikkopje. Hier werd bij geen enkele telling een dier gezien. Waarschijnlijk is deze sectie te donker en

FIGUUR 5
Het Bont dikkopje (*Carterocephalus palaemon*), aantal vlinders per sectie per jaar (n = aantal waarnemingsronden).

FIGUUR 6

De Kleine ijsvogelvlinder (*Limenitis camilla*), a) bovenzijde en b) onderzijde (foto's: O. Op den Kamp).

ontbreken de open stukken die het Bont dikkopje nodig heeft. Sectie vijf leverde in de beginjaren nooit een waarneming op, maar de laatste twee jaar werd er sporadisch toch een vlinder waargenomen. Het hoogste aantal vlinders dat op één dag werd waargenomen bedroeg 14, dit was op 28

mei 2002. Dit is naar verhouding uitzonderlijk hoog, aangezien in sommige jaren in totaal niet eens 14 dieren werden gezien. Omdat de opslag van berken in het midden van sectie één de open situatie langzaam dreigde te verstoren, werd in het vroege voorjaar van 2003 door Stichting Instandhouding Kleine Landschapselementen een kapactie uitgevoerd om het zonlicht op dit deel te behouden. Toch is hier een teruggang van het Bont dikkopje te constateren die waarschijnlijk veroorzaakt wordt door het gebrek aan zonnige plekken. Verder groeit het open gekapte stuk, dat eigendom is van de Graaf van Amstenrade, opnieuw dicht met vooral Grove den, waardoor het probleem van toenemende beschaduwing opnieuw optreedt. Het lijkt dus noodzakelijk regelmatig nieuwe kapacties te ondernemen.

Een probleem voor het Bont dikkopje is dat de soort vrij honkvast is (AKKERMANS, 2001). Dit zorgt ervoor dat geïsoleerde populaties snel het gevaar lopen om uit te sterven indien geen uitwisseling mogelijk is. Mede hierdoor is het dus van belang om te zorgen voor voldoende, liefst lijnvormige, open plekken en deze te verbinden met grote open plekken, zoals de akkers in het boscomplex. Het Bont dikkopje is het meest aan te treffen op overgangen van bos en struweel naar vochtig tot nat grasland en ruigte. Een voorwaarde is wel dat de leefgebieden zonnig zijn en beschut liggen. Dat blijkt ook op alle locaties waar de soort in het Vosbroek is gezien het geval te zijn.

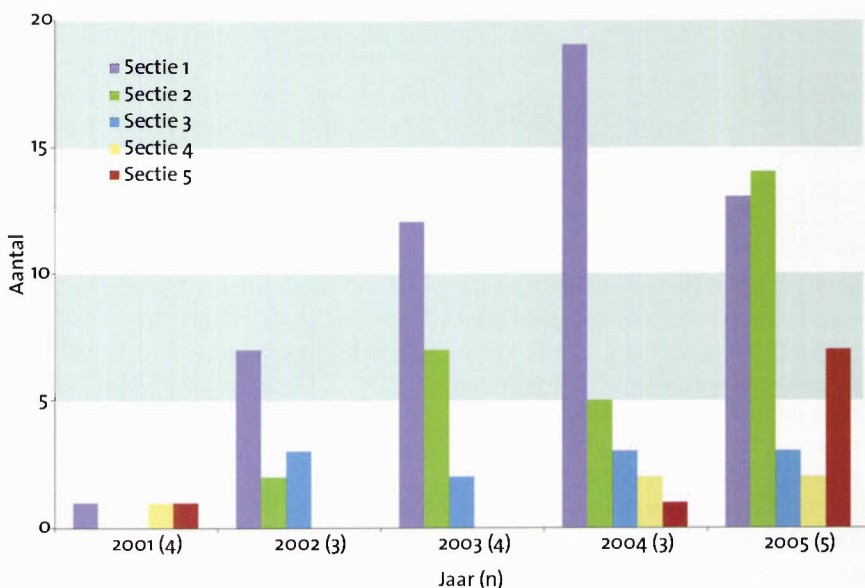
KLEINE IJSVOGELVLINDER

De Kleine ijsvogelvlinder is een relatief grote vlinder die behoort tot de familie der aurelia's (*Nymphalidae*). Het is een vlinder met een donkerbruine grondkleur waarin zich witte velden bevinden [figuur 6a]. De onderzijde van de vleugels is kaneelbruin

en ook hierop komen de witte velden terug [figuur 6b]. De Kleine ijsvogelvlinder komt in Limburg voor in enkele geïsoleerde populaties in het noordelijk en zuidelijk Peelgebied waaronder de Krang, het Weerterbos, het Hugterbroek en het Schuitwater (AKKERMANS, 2001). Verder naar het zuiden is de soort uitermate schaars en alleen te vinden in het Munningsbos en in de Schinveldse bossen. De vliegperiode van de Kleine ijsvogelvlinder ligt tussen half juni en eind juli. De soort vormt meestal slechts één generatie per jaar. Af en toe, zoals in de warme zomer van 2006, wordt in september en oktober een tweede generatie gevonden (Bos *et al.*, 2006). Deze is destijds overigens alleen gevonden in de omgeving van Weert. De voedselplant is Wilde kamperfoelie. De voorkeur gaat uit naar hangende planten met een ijle structuur, die er op het eerste oog helemaal niet zo gezond uitzien. De rups heeft een karakteristiek uiterlijk met geelgroene en roodbruine kleuren en bruinrode uitsteeksels en is van begin tot eind mei met enige moeite te vinden.

FIGUUR 7

De Kleine ijsvogelvlinder (*Limenitis camilla*), aantal vlinders per sectie per jaar (n = aantal waarnemingsronden).

De Kleine ijsvogelvlinder is een kwetsbare vlinder die gevoelig is voor uitdroging en oververhitting. Om te kunnen vliegen moet een vlinder echter door te zonnen een lichaamstemperatuur van circa 36° C (BINK, 1992) bereiken. Daarom leeft hij in open bossen met voldoende mogelijkheden om in de zon te zitten. Op zeer warme dagen dreigt echter het gevaar van oververhitting. Dan kan de vlinder in de bossen echter snel een meer beschaduwde plekje opzoeken. Toch is het een echte mooi-weer-vlinder die je alleen op zonnige dagen of op momenten dat de lucht heel warm en vochtig is, bijvoorbeeld vlak voor een onweer, kunt waarnemen. Bij bewolkt, koud of regenachtig weer laten de dieren zich niet zien. De mannetjes vertonen territoriaal gedrag waarbij ze vanuit een zonnige uitkijkpost, bijvoorbeeld een opvallende hogere boom of struik, de overige mannetjes proberen te verjagen of de vrouwtjes proberen te imponeren (AKKERMANS, 2001; Bos *et al.*, 2006). Om de vlinder te kunnen waarnemen is vaak enig geduld vereist, omdat de dieren vaak boven in de bomen zitten te rusten en slechts af en toe naar beneden komen. De dieren zijn dan aan te treffen op bospaden als ze mineralen of zouten opnemen, als ze op braamstruiken zitten en nectar zoeken of zonnend en wakend op een hoge uitkijkpost zitten.

De Kleine ijsvogelvlinder bewoont kleinschalige bosranden of open plekken in vochtige loof- of gemengde bossen waarin voldoende Wilde kamperfoelie voorkomt (AKKERMANS, 2001). De bedekking van de struiklaag mag niet meer dan ongeveer 60 % bedragen, omdat anders de dichtheid van de Wilde kamperfoelie te laag wordt. De soort wordt bedreigd door het grootschalige bosbeheer waarbij te grote kapvlaktes en rechte bosranden zonder overgangsstructuur ontstaan. Ook de verdroging van het leefgebied speelt een rol, omdat de soort vooral te vinden is in vochtige bossen. Bovendien is de vochtigheid van belang voor de kwaliteit van de Wilde kamperfoelie. Kleinschalig kappen in het bos, bijvoorbeeld door het omkappen van een enkele boom, verbeteren de structuur van het bos voor de vlinder. Het openhouden van de struiklaag is van belang voor de ontwikkeling van Wilde kamperfoelie.

De Kleine ijsvogelvlinder laat in het Vosbroek in de loop van de jaren duidelijk een forse toename zien [figuur 7]. In het eerste jaar werden in totaal slechts drie exemplaren waargenomen. In het tweede jaar werden in totaal twaalf exemplaren waargenomen. In het jaar 2003 werd dit aantal behaald op sectie één, terwijl in 2004 dit aantal tijdens één telling al gehaald werd. Of dit een waarnemers-

effect is, want in de loop van de jaren zijn de plekjes waar zich graag Kleine ijsvogelvlinders ophouden bekend geworden, of dat het aan het weer, het tijdstip of de keuze van de teldatum ligt, is niet duidelijk. In 2005 blijkt dat het aantal dieren op sectie één enigszins is teruggelopen ten opzichte van het voorgaande jaar, maar daar staat tegenover dat de aantallen op sectie twee en vijf zijn toegenomen. Ook tijdens tochten elders in het bos werden regelmatig exemplaren gezien.

CONCLUSIE EN BEHEERSAANBEVELINGEN

Het monitoren van het Bont dikkopje heeft laten zien dat deze kwetsbare soort nog steeds in de Schinveldse bossen aanwezig is en wel in het Vosbroek. Buiten het Vosbroek zijn door de auteur geen andere plekken bezocht waar de soort voorkomt. Hoewel er door anderen wel losse waarnemingen gemeld zijn van andere plekken, zijn er geen aanwijzingen voor het bestaan van andere populaties in de Schinveldse bossen. Verder is gebleken dat het met het Bont dikkopje helemaal niet zo goed gaat. De aantallen zijn laag en de soort blijkt erg gevoelig te zijn voor de toenemende beschaduwing van zijn biotoop. Het is dus van belang om te zorgen voor voldoende open plekken, zodat de zonnige vliegplaatsen blijven bestaan. Omdat de soort niet goed in staat is zich te verspreiden, is het van belang de geïsoleerde populatie te versterken, bijvoorbeeld door het bestaande leefgebied te optimaliseren. Dit kan door het kappen van delen van de bosrand of het wegnemen van enkele bomen, waardoor plekken met meer zon ontstaan. Hierbij moet vermeden worden dat de plekken te groot worden, aangezien de dieren graag in een beschutte omgeving leven.

Heel anders gaat het bij de Kleine ijsvogelvlinder. Nadat duidelijk werd hoe deze soort zich gedraagt, is deze soort ook elders in de Schinveldse bossen op meerdere plekken gezien en is gebleken dat het met deze soort helemaal niet slecht gaat. In het Vosbroek is de soort algemeen te noemen. De soort profiteert van het ouder worden van het bos, waarbij regelmatig oude bomen omvallen, zodat er kleine, zonnige open plekken ontstaan met een gunstig microklimaat voor de soort. Dit kan bij het beheer worden beïnvloed door een of enkele bomen om te kappen.

Summary

CHEQUERED SKIPPER AND WHITE ADMIRAL IN THE VOSBROEK AREA NEAR SCHINVELD

The Schinveldse Bossen, near the German border, constitute the largest uninterrupted woodland area in the south-eastern part of the province of Limburg (NL). This area houses a small population of the Chequered skipper (*Carterocephalus palaemon*), the only population of this species in this part of the province. The small population is threatened by a lack of suitable habitats and habitat deterioration. The greatest threat to suitable habitats is caused by wild shoots

of trees and shrubs, reducing the availability of places with sufficient sunshine. A species that prefers shady habitats with high atmospheric humidity is the White admiral (*Limenitis camilla*), whose populations seem to be increasing in some parts of the woods. This butterfly is favoured by creating small clearings, which improve the structure of the forest and stimulate the development of its host plant, Wild honeysuckle (*Lonicera periclymenum*).

Literatuur

- AKKERMANS, R.W., R.A.J. PAHLPLATZ & K. VELDING, 2001.

Dagvlinders in Limburg. Verspreiding en ecologie, 1990 – 1999. Natuurhistorisch Genootschap in Limburg/De Vlinderstichting, Maastricht/Wageningen.

- BINK, E., 1992, Ecologische Atlas van de dagvlinders van Noordwest-Europa, Schuyt & Co, Haarlem.

- BOS, F., M. BOSVELD, D. GROENENDIJK, C. VAN SWAAY & I. WYNHOFF, 2006. De dagvlinders van Nederland, verspreiding en bescherming. Nederlandse fauna 7. Nationaal Natuurhistorisch museum Naturalis/KNNV uitgeverij/European Invertebrate Survey – Nederland, Leiden/Utrecht.

- SWAAY, C. VAN, 2005. Handleiding Landelijk Meetnet Vlinders. Rapport VS2005.042. De Vlinderstichting, Wageningen.